

БЕРЕЗАНЬ — НАЙБІЛЬШ РАННІЙ ПЛАН РЕГУЛЯРНОЇ ЗАБУДОВИ У ПРИЧОРНОМОР'І

Розкопками В. В. Лапіна, Л. В. Копейкіної та Я. В. Доманського в північно-західній частині Березанського поселення було відкрито регулярне планування кварталів другої половини VI ст. до н. е. з кам'яно-сирцевою забудовою, що уявляється запланованою заздалегідь.

Уперше регулярне планування, так зване ортогональне, проявляється головним чином в ахейських та дорійських колоніях, хоча відоме і в колоніях Корінфа, Спарти, Родоса та Криту. У Причорномор'ї воно застосоване в колоніях Мегари. В іонійських, зокрема колоніях Мілета та Фокеї, воно не трапляється.

Аналогічним чином планувалася і хора. У дорійських та ахейських колоніях до хор застосовувався тип регулярного кадастру «ортогональна модель», тоді як в іонійських — «радіальна модель», що базувалася на системі доріг, які радіально розходились від міста.

Відкриття регулярного планування на Березані не вкладається в рамки існуючих моделей благоустрою колоній Мілета і наближається до дорійської практики. У цьому зв'язку треба нагадати стару тезу щодо важливої ролі Родоса в колонізації Березані, мешканцям якого ще в архаїчний час було вже відоме регулярне планування. Враховуючи велику кількість на поселенні кераміки родоського походження, а також дані епіграфіки та наявність регулярного планування в колоніях, заснованих за участю Родоса, можна припустити, що ділянка з регулярним плануванням на Березані могла з'явитися під впливом родоських традицій.

A. Vonsovich

BEREZAN AS THE EARLIEST GROUND PLAN OF A REGULAR PROJECT IN THE BLACK SEA TERRITORY

Regular ground planning of housing estates in the north-western part of settlement Bereaan attributed to the second half of the 6th cent. B. C. with stone-brick buildings, which seem to be planned beforehand has been discovered by V. V. Lapin, L. V. Kopeikina and Ya. V. Domansky and described in their works. Such regular, so-called «orthogonal», planning is observed, mainly, in Achean and Doric colonies, though it is known also for colonies of Corinth, Sparta, Rhodes and Crete. It was used also in colonies of Megara in the Black Sea territory. The planning was not observed in Ionic colonies, Mileth and Phokeus, in particular.

The chora was planned the same way. In Doric and Achean colonies chorae were planned in compliance with the regular cadastre type (the «orthogonal» model), in Ionic colonies the «radial» model was used based on a system of roads which radially forked from the town. The discovery of the regular planning in Berezan is beyond the frames of the existing models of comfort in Mileth colonies and most likely resembles the Doric practice. In this connection it is not superfluous to recollect an old thesis as to the important role Rhodos played in Berezan colonization, as regular planning was familiar to Rhodos inhabitants as early as in the archaic period. Taking into account the great number of pottery groups of the Rhodos origin in the settlement and data of epigraphy as well as the fact of regular planning in colonies which were founded with the aid of Rhodos, it may be supposed that a plot with regular planning discovered in Berezan appeared due to Rhodos traditions.

Л. А. Спіцина

ПРОБЛЕМА СИСТЕМАТИКИ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОГО ЕНЕОЛІТУ— РАННЬОЇ БРОНЗИ

Огляд джерел пізнього енеоліту — ранньої бронзи свідчить про наявність проблемної ситуації щодо культурної атрибуції певного кола пам'яток.

Проблему етнокультурної атрибуції, походження та хронологічних меж археологічних культур енеоліту—бронзи було поставлено порівняно недавно. Проте її вито-

© Л. А. СПИЦИНА, 2001

ки криються глибше і пов'язані, в першу чергу, з дослідженнями та систематикою курганних поховань. Тому ямна культура як одна з давніх курганних культур має безпосереднє відношення до перебігу подій, що стосуються культурної ідентифікації значної частини поховальних пам'яток. Саме в колі пам'яток ямної культури довгий час розглядалися пам'ятки типу хут. Репін та середнього шару Михайлівки, хоча існують й інші погляди.

Зауважимо, що зростання джерельної бази певною мірою випереджало темпи її впорядкування, що позначилося, зокрема, на розширенні хронологічних меж ямної культури у напрямі невиправданого поглиблення її витоків. Систематизація матеріалів зумовила формування низки концепцій, серед яких можна виділити три підходи до розуміння енеолітичних, а тоді туди відносили і ямні, старожитностей у просторі та часі. Деякі дослідники розглядають формування ямної культури як тривалий процес, який криється в глибинах докурганних культур. На думку більшості вчених, початок ямної культури датується пізнішим часом, і вона змінює середньостогівську та нижньомихайлівську культури. Нещодавно з'явилася точка зору, згідно з якою перехідною ланкою між добою енеоліту та бронзи є репінська культура, яка передусь ямній.

Загалом маємо звуження хронологічних меж ямної культури через поступове вилучення пам'яток, що набувають статусу археологічних культур.

У концептуальному осмисленні матеріалів доби енеоліту — ранньої бронзи важливу роль відігравали не лише численні поховальні пам'ятки, а й дослідження поселень. Звернемося передусім до тих, матеріали яких стали вихідними для означення певних культурно-хронологічних явищ.

Неперсичне значення для розв'язання проблем доби енеоліту — ранньої бронзи мало дослідження Михайлівського поселення¹. Його шари не лише відбивають етапи у розвитку степового населення, а й є орієнтирами для систематики поховальних пам'яток та матеріалів нестратифікованих поселень.

За матеріалами нижнього шару було виділено нижньомихайлівську культуру. Спочатку вона конституювалася як нижньомихайлівський тип пам'яток². Д. Я. Телегін розглядав його як північнопричорноморський варіант кемі-обинської культури³, потім як михайлівсько-кемі-обинську культуру⁴. Ю. Я. Рассмакін увів поняття нижньомихайлівської культури⁵. Проте основи її виділення було закладено саме дослідниками Михайлівки.

Д. Я. Телегін поділив нижньомихайлівські пам'ятки на два етапи: нижньомихайлівський (доямний — нижній шар Михайлівки) і широчансько-баратівський етапи співіснування з ямною культурою⁶. На його думку, поява давньоямного населення визначила територіальні межі поширення двох культурних спільнот на другому етапі. За раннього періоду нижньомихайлівське населення займало простір від Північно-Західного Приазов'я до Південного Бугу, а можливо, й Дунаю, пізніше район поширення цих пам'яток звужується до меж степового Причорномор'я — Інгул, Інгулець, імовірно, Південний Буг.

Т. Г. Мовша заперечує такий поділ, вважаючи синхронними пам'ятки обох виділених Д. Я. Телегіним етапів⁷. Натомість Ю. Я. Рассмакін теж визнає, що стратиграфічні дані дають змогу припускати два періоди нижньомихайлівської культури, які синхронізуються з Трипіллям В2—С1 та С2⁸. Проте найдавніші поховальні пам'ятки цієї культури дослідник відносить до часів, що передують виникненню Михайлівки⁹. Ця позиція якоюсь мірою перегукується з поглядами О. Г. Шапошникової, котра перший період нижньомихайлівської культури — лівенцівський — теж відносить до давнішого за Михайлівське поселення періоду¹⁰. Таким чином, позиції О. Г. Шапошникової та Ю. Я. Рассмакіна сходяться в тому, що нижньомихайлівські пам'ятки датуються раніше самого епонімного поселення, проте розходяться стосовно кінцевої дати. О. Г. Шапошникова вважає, що їх змінює культура типу Михайлівка II, Ю. Я. Рассмакін підтримує точку зору Д. Я. Телегіна про існування нижньомихайлівської культури до кінця енеоліту.

Зауважимо, що з часу виходу монографії, присвяченої Михайлівці, горішні шари розглядають як пам'ятки ямної культури і середній шар співвідносять з давньоямною культурою, а верхній — з пізньоямною¹¹. Хоча зазначимо, що О. Ф. Лагодівська особисто відносила середній шар до доямного часу¹². Зіставлення матеріалів середнього шару з іншими дозволило окреслити коло синхронних йому пам'яток, що було розпочато О. Г. Шапошниковою¹³. Повну аналогію Михайлівці

(без урахування нижнього шару) дослідниця вбачала в Скелі-Каменоломні¹⁴. Що ж до середнього шару, то тут вказувалося на Нижній Рогачик¹⁵, поселення біля с. Василівка на березі Каховського водосховища відомого за розвідками. Серед синхронних йому О. Г. Шапошникова вказала й деякі поселення Сіверського Дінця (Ізюм, один із шарів Олександрії), а також низку поховань.

Зазначимо, що О. Г. Шапошникова звернула увагу на факти, які дали змогу синхронізувати культурно-історичні процеси, що проходили у Наддніпрянщині та східніше — на Доні й Волзі. Маються на увазі поселення біля хут. Репін та поховання 2/3 біля с. Бикове II¹⁶.

Згодом О. Г. Шапошникова інакше розставила акценти, в чому неабияку роль відіграли матеріали Нижнього Рогачика. Хоча його кераміку представлено плоскодонними та округлодонними зразками, дослідниця обмежила її чомусь лише плоскодонними, що й стало підставою для виділення двох культурних горизонтів у середньому шарі Михайлівки: нижнього — з плоскодонним посудом, і верхнього, репрезентованого двома різновидами посуду. Це, зрозуміло, змістило й акценти щодо осмислення сутності середнього шару. Зокрема, підкреслено зв'язок нижнього горизонту з пам'ятками Середньої Наддніпрянщини, а серед аналогій степової смуги України названо лише Нижній Рогачик, через що цей культурно-стратиграфічний горизонт було запропоновано виділити у рогачицький тип пам'яток¹⁷.

Спостереження О. Г. Шапошникової з приводу середнього шару Михайлівки й особливостей горизонтів цієї пам'ятки знайшли підтримку у В. М. Даниленка¹⁸, хоча тут маємо й деякі розбіжності у їхніх поглядах. Дослідник виводив ямну культуру з глибин енеолітичної доби, вважаючи, що «давньоямні пам'ятки, відкриті свого часу В. О. Городшovem, збігаються лише із заключною порою розвитку і їм передують ціла низка хронологічно давніших ланок, почасти синхронних Трипіллю»¹⁹. Тому всю добу енеоліту степової смуги і ширше дослідник розглядав як етапи формування та розвитку давньоямної культури, котрі жилилися постійними міграційними імпульсами зі Сходу. Вбачаючи у нижньому шарі Михайлівки свідчення локального перериву у розвитку давньоямної культури, В. М. Даниленко концентрує увагу на нижньому горизонті середнього шару як на початковій — репінсько-рогачицькій — фазі пізнього (михайлівського) періоду ямної культури. Показовою рисою цього культурного комплексу дослідник вважав поєднання двох типів посуду²⁰. Перший притаманний пам'яткам пивихінського зразка і репрезентований різноманітними плоскодонними горщиками з високими відігнутими вінцями та плічками приблизно на середині висоти, а також широко відкритими банками й мисками. На вінцях перегини до тулуба та зрідка на верхній частині плічок їх орнаментовано перлинами, інколи із зашипами, а також відбитками мотузочка, що поєднують горизонтальні лінії й зигзаг. У тісті домішка подрібненої перепаленої мушлі й кровавику.

Прикметною рисою другого типу, теж плоскодонного, спорідненого з першим перлинним орнаментом та шнуровим, є, у першу чергу, домішка дрібного піску й товченої мушлі, що надавало їй звичайного сірого кольору, а також штапований орнамент — гребінцем, прямим штампом тощо. Вбачаючи, як і О. Г. Шапошникова, аналогії цьому посуду у лісостеповому світі, дослідник пов'язував його на півдні України з пересуваннями, спричиненими тиском північного етнокультурного масиву (культур лійчастого посуду і кулястих амфор). Так само він оцінював і Нижній Рогачик, вбачаючи у ньому пряму аналогію нижньому горизонту середнього шару Михайлівки²¹.

Іншими словами, розглядаючи середній шар Михайлівки як ланку у складанні ямної культури, В. М. Даниленко, як і О. Г. Шапошникова, чітко розрізняв два горизонти, пов'язавши їх відмінності з різними напрямками пересувань давнього населення. Виникнення комплексу нижнього горизонту він пов'язував з культурою «північного типу», через що, певно, наголошував на перлинній орнаменталії. Натомість появу верхнього горизонту, а разом з тим і завершення процесу формування ямної культури дослідник пов'язував з останньої хвилею просувань зі Сходу — носіїв культури репінського типу. Відтак, на відміну від О. Г. Шапошникової, В. М. Даниленко не розглядав середній шар Михайлівки в системі репінських пам'яток, котрі загалом локалізував у Доно-Вольському межиріччі²².

Інакше процес формування ямної культури розглядав М. Я. Мерперт. Його концепція відома лише тезово, оскільки її розгорнену аргументацію подано в док-

торській дисертації, на жаль, не опублікованій²³. Зближує її з концепцією В. М. Даниленка широкий хронологічний діапазон. Складання ямної культури і першу хвилю поширення давньоямних племен він пов'язує з виникненням відтворювального господарства та курганного обряду поховань у Волзько-Уральському та Волзько-Донському степовому межиріччях²⁴.

Цей період збігається з формуванням у Нижній Наддніпряниці «власного степового скотарського осередку» — культури Середній Стіг II, риси котрої пересікаються з давньоямними пам'ятками за відсутності ритуальної єдності, та існуванням на Доні й Дінці населення дніпро-донецької культури²⁵. Проте доволі скоро хвиля давньоямних племен сягає Передкавказзя та здійснює «прорив» на захід аж до Північно-Західного Надчорномор'я та далі, що позначається появою тут найдавніших підкурганних поховань та конеголових скіпетрів. У процесі змішання, асиміляції і народилася та ритуальна єдність, що засвідчує народження давньоямної КЮ, перший період якої припадає приблизно на першу половину 3 тис. до н. е.²⁶.

Розвиток прибульців у Нижній Наддніпряниці проходив за участі нащадків середньостогівської культури, дніпро-донецької, надпорізького неоліту і спричинив зміни у поховальному обряді (появу безкурганних могильників, наростання західної орієнтації) та кераміці, провідним прийомом оздоблення якої стає шнур. Взаємодія ж із пізнотрипільським світом спричинила ускладнення економіки нижньодніпровського населення. Наслідком цього й було формування тут нового центру ямної КЮ — найскладнішого і, можливо, найрозвиненішого та найактивнішого для другого періоду її історії, означеного диференціацією й появою окремих варіантів. Цей період дослідник датує третьою — початком четвертої чверті 3 тис. до н. е.²⁷. З ним співвідноситься функціонування Михайлівського поселення (перший, другий і нижній горизонти верхнього шарів) та Репінське²⁸. З третім періодом пов'язаний фінальний етап розвитку цієї культури.

Концепція М. Я. Мерперта, зокрема, про прийшлий характер носіїв ямної культури на теренах України є панівною і в сучасній науці, хоча нова систематика джерел потребує її поточнення.

Початок цьому було покладено Д. Я. Телегіним, котрий великий пласт енеолітичних пам'яток об'єднав у середньостогівську культуру. Ця ідея, висунена у 60-х роках, повного виразу знайшла у монографії²⁹. В межах цієї культури дослідник виділив три локальних варіанти: дніпровський (Середній Стіг, Стрільча Скеля, Дерев'ка), осколо-донецький (Олександрія і її аналоги) та нижньодонський (Костянтинівка), а у її розвитку — два періоди: дошнуровий (волоський) і шнуровий (дереївський), кожен із яких складався з двох етапів. Таким чином, пам'ятки, які В. М. Даниленко розглядав як фази формування ямної культури, Д. Я. Телегін вважав етапами розвитку середньостогівської культури. Верхня межа останньої визначає і початкову дату ямної культури, однією з важливих складових формування якої Д. Я. Телегін та інші дослідники вважають середньостогівську культуру.

Хоча незабаром один із локальних варіантів середньостогівської культури набув статусу окремої АК — Костянтинівської³⁰, визнання середньостогівської культури вилучило значний масив пам'яток з ямної культури.

Важливу роль у систематичні джерел пізнього енеоліту — ранньої бронзи окрім Михайлівки відіграють матеріали поселення поблизу хутора Репін³¹. З часів розкопок цього поселення, починаючи з І. В. Сініцина, більшість дослідників відносять його та схожі матеріали, насамперед кераміку, до ямної культури. Порівняння матеріалів пам'ятки із середнім шаром Михайлівки визначило його хронологічну позицію та віднесення до ранньоямних пам'яток. Тому виявлення поховань із посудом репінського зразка в Україні автоматично поповнювало масив ранньоямних пам'яток, що підтверджувалося і їхньою стратиграфічною позицією. Їхню своєрідність почали підкреслювати терміном «репінський тип»³².

Новий крок в осмисленні цих пам'яток було здійснено А. Т. Синюком. Узагальнюючи матеріали доби енеоліту — бронзи Лісостепової Донщини, він виділив чотири етапи у їхньому розвитку: нижньодонський, середньостогівський, репінський та гордовський. Два останні спочатку він розглядав як складові ямної культури. Проте накопичення джерел дозволило А. Т. Синюку згодом обґрунтувати ідею виділення репінських пам'яток в окрему АК³³. Це було цілком природним, оскільки саме

у Середній Донщині відомі класичні побутові пам'ятки цієї культури за відсутності поселень городцовської (ямної) культури. Еталоном для характеристики керамічного комплексу слугувала епонімна пам'ятка, завдяки чому її було введено в науковий обіг.

Орієнтуючись на прикметні риси посуду репінської культури, з одного боку, та особливості конкретних пам'яток — з іншого, А. Т. Синюк виділив два етапи у розвитку репінської культури. Поштовхом для цього стали матеріали поселення Університетське 3, де начебто посуду верхнього горизонту більш притаманним є перлинний орнамент у поєднанні з шнуровим та мало трапляються наколи і відбитки відступаючого штампа, а також переважають горщики з ледь наміченим жолобком, орнаментовані лише перлинами й насічками на зрізі вінець, і посуд яйцеподібної форми з прямими або стягненими вінцями³⁴.

Хронологічні прикмети пам'яток дозволили окреслити регіон формування репінської культури та її подальшу експансію. На ранньому етапі — межа 4—3 тис. — перша половина 3 тис. до н. е. — репінське населення локалізувалося, головним чином, на середньому Доні з його притоками, хоча окремі пам'ятки є й у Поволжі; на другому — другій половині 3 — межі 3—2 тис. до н. е. — зона його мешкання значно розширилася на північ та у південно-західному напрямі (Михайлівка). В останньому регіоні репінці пограпили в оточення пізнього середньостогівського й давньоямного населення. Відтак, ранній період репінської культури збігається з другим періодом середньостогівської, а пізній — із ямною культурою³⁵.

Комплекс репінських матеріалів на Нижній Донщині збільшився завдяки розкопкам А. М. Гея та В. Я. Кияшко. Четвертий та третій шари поселення Самсонівка, на думку А. М. Гея, відбивають еволюцію ямної культури від початку її розвиненого етапу (репінський тип) до початку пізнього³⁶. В. Я. Кияшко, спираючись на матеріали поселення Роздорське 1 та низку інших пам'яток, відніс репінські пам'ятки до фінальної пори енеоліту³⁷.

Активізація розкопок у Волзько-Каспійському регіоні у 70—80-х роках та осмислення нових надходжень призвели й тут до виділення нових явищ. І. Б. Васильєв виділяє самарську культуру як складову Маріупольської КІО, а також хвалінську культуру та КІО³⁸. Спочатку остання отримала назву давньоямної, але з 1980 р. за нею закріпилася назва «хвалінська культура»³⁹. Крім того, в цьому регіоні налічується близько 10 пам'яток репінського зразка, котрі, не виключено, змінили тут хвалінські. Відсутність пам'яток класичного репінського вигляду І. Б. Васильєв пояснює віддаленістю цього регіону від центру розвитку, локалізуючи його на середньому Доні⁴⁰.

Усі ці зрушення, певно, й змусили О. Г. Шапошникову відмовитися від тези про «разючу подібність» матеріалів середнього шару Михайлівки й хут. Репін. Цьому ж сприяло й відкриття поховань в Орільсько-Самарському межиріччі експедицією під керівництвом І. Ф. Ковальової⁴¹. О. Г. Шапошнікова зазначає, що ранній етап ямної культури в Україні репрезентовано двома локальними типами пам'яток — типу хут. Репін і типу Михайлівка II⁴².

У спеціальній праці, присвяченій добі енеоліту в Україні, О. Г. Шапошнікова оперує лише поняттям Михайлівка II, наважуючи, що за цього часу ямним населенням було опановано значні простори — до Подунав'я та Правобережного Лісостепу включно. Було зазначено, що у Лісостеповому Лівобережжі, зокрема Орільсько-Самарському межиріччі, окрім того, трапляються й пам'ятки репінського типу, хоча в степах Причорномор'я та Приазів'я вони не відомі. Вони ж складають основну частину пам'яток і в Середньому Подонні. Тому «з'ясування хронологічного й культурного взаємовідношення між пам'ятками репінського типу і Михайлівки II є одним із важливих завдань у вивченні «ямної» проблематики»⁴³. Таким чином, Лівобережний Лісостеп пов'язується з пам'ятками репінського зразка, Правобережний та Степ — середнього шару Михайлівки. Проте з розширенням меж останніх до Подунав'я та Правобережного Лісостепу не можна погодитися, оскільки, по-перше, дослідниця формування керамічного комплексу середнього шару пов'язує з прибульцями з Лісостепу, по-друге, це перечить даті цього шару — Трипілля С2. За цього періоду Північно-Західне Надчорномор'я займало усатівське населення, а Лісостеп — різні групи пізньотрипільського населення та інших АК. Проте для нас важливим є те, що О. Г. Шапошнікова фак-

тично територіально розмежувала пам'ятки репінського типу та типу середнього шару Михайлівки.

Інші дослідники продовжують розглядати поховання з репінським посудом у межах ранньоямних пам'яток⁴⁴. Їхня ж концентрація в Орільсько-Самарському межиріччі дозволяє, на думку З. П. Маріної, «розглядати цей регіон як область раннього розселення давньоямних племен України, що не перечить думці ряду авторів про міграції давніх скотарів порубіжжям Степу й Лісостепу»⁴⁵. Через залучення репінських пам'яток до кола ранньоямних такого ж висновку доходить і А. В. Ніколова: «Доволі чітко простежується процес заселення території України носіями ямної культури зі сходу на захід, котрий охоплював райони на межі з Лісостепом і Північно-Східним Приазов'єм, де найбільша кількість ранніх пам'яток»⁴⁶.

Ю. Я. Рассмакін, погодившись загалом із концепцією А. Т. Синюка стосовно місця складання репінської культури та її періодизацією, по-перше, висловив беззаставні сумніви щодо синхронізації її раннього етапу з хвалинською та скелянською культурами і час її формування відніс до періоду Трипілля С2. Він вважає, що на цьому етапі носії репінської культури були східними сусідами дереївської та квітянської і північними — косянтинівської культур. По-друге, ним висловлено і сумніви щодо складових формування репінської культури, зокрема, нижньодонської культури, оскільки «за ознаками й орнаментальними схемами кераміка репінської культури є дуже близькою посуду типу Середній Стіг II»⁴⁷. Оскільки розселення репінців Ю. Я. Рассмакін пов'язував, як і А. Т. Синюк, з другим етапом існування культури, це визначило дату степових пам'яток — фінальний енеоліт, тобто передямний час.

Накопичення нових джерел, зокрема й поховальних пам'яток, вносило корективи у схему, створену на ґрунті матеріалів поселень. Важливими віхами на цьому шляху було виділення Д. Я. Телегіним пам'яток новоданилівського типу⁴⁸. Їх було вилучено з найпізніших матеріалів середньостогівської культури і датовано ранішим часом — другою половиною 4 тис. до н. е., і між ними та пам'ятками пізньоямної культури вчений припускав хронологічний розрив десь у 500 років⁴⁹. Найдавніші енеолітичні поховання степової смуги А. Л. Нечитайло об'єднує у східноєвропейську спільноту, в межах якої виділяє декілька АК⁵⁰. Ю. Я. Рассмакін⁵¹ та Н. С. Котова⁵² запропонували називати їх скелянською культурою. Другими кроком було виділення І. Ф. Ковальновою найдавніших енеолітичних підкурганних поховань із випростаною позою у постмаріупольську культуру. Вперше на них звернула увагу Л. П. Крилова⁵³. Ця культура не зразу отримала визнання, і випростані поховання залежно від території поширення ідентифікували як належні до різних культур. Таку ідею обстоював, зокрема, Д. Я. Телегін⁵⁴, який останнім часом визнав постмаріупольську культуру. Дещо іншу атрибуцію випростані поховання отримали в працях Ю. Я. Рассмакіна⁵⁵.

Т. Г. Мовша виділяє у середньостогівській культурі дві лінії — квітянсько-дереївську й скелянсько-стогівську, котрі фактично виступають як дві АК⁵⁶. На заключному етапі Трипілля, з котрим збігається верхній горизонт Дерев'янки, обидві лінії поєднуються, наслідком чого є поширення у Дерев'яці посуду з високим жолобчастим горлом та опуклобокими плічками, а також таких елементів орнаменталії як трикутні наколи, відбитки подвійної скобки, прокреслені лінії⁵⁷. Основою для датування квітянських пам'яток виступає стратиграфія Новорозанівського поселення, а саме перекривання горизонту з квітянським горщиком наземним трипільським житлом томашівської групи етапу В2-С1. Тому квітянські пам'ятки постають значно давнішими за дереївські.

Зазначимо, що спираючись на нові надходження, Н. С. Котова дещо відкорегувала схему розподілу енеолітичних пам'яток. На ґрунті порівняльного аналізу керамічних колекцій дослідниця дійшла висновку, що квітянський тип посуду, своєрідність якого започаткувала виділення окремої культури, слід розглядати як групу посуду дереївської культури. З останньою його поєднує гостре дно, дуже високе горло, відігнуті або косо зрізані вінця, наявність в орнаментальних композиціях вертикальних рядів, використання коротких відбитків гребінцевого штампу⁵⁸. Таким чином, йдеться про скелянську та дереївську культури у складі Середньостогівсько-Хвалинської КЮ. Натомість Ю. Я. Рассмакін розглядає дереївську культуру як окреме явище⁵⁹.

Третім кроком було виділення І. Ф. Ковальновою поховань так званого живо-

тилівського зразка, здійснених у зібганому на боці стані та у супроводі пізньотрипільського та майкопського посуду й інших оригінальних речей. Схожість поховального обряду з усатівським та трипільським посуд у супроводі дозволили дослідниці висунути припущення про проникнення пізньотрипільського населення у Лівобережний Степ — у середовище ранньоямного населення. У подальших роботах дослідниці поточила цю думку, віднісши це до доямного часу⁶⁰. Надалі Ю. Я. Рассамакін територіально розширив це явище на усю степову смугу України, давши йому за найскравішими комплексами назву «животилівсько-вовчанський тип». Виникнення його дослідник вважає наслідком жвавих контактів лісостепового трипільського населення (варіант Гординешти/Касперівка) з мешканцями Північного Кавказу, що певною мірою позначилося на походженні групи пам'яток типу Новосвободної. За курганною стратиграфією вони займають найпізнішу позицію і передують репінським⁶¹. Водночас це явище втратило і певну гомогенність, оскільки до нього було залучено, наприклад, п. 1/6 поблизу с. Баратівка з колективним похованням, де вцілілі рештки одного небіжчика покладено зібгано на боці, іншого — зібгано на спині.

Разом з тим осмислення нових надходжень дозволило розкрити ту складну ситуацію, яка фіксується наприкінці доби енеоліту не лише у Побужжі та на Інгульці (пам'ятки широчансько-баратівського типу, за Д. Я. Телегіним), а й у Нижній Наддніпрянщині. Вона характеризується «барвистістю і поховального обряду, і інвентарю, що суттєво ускладнює визначення культурної належності енеолітичних пам'яток цієї території»⁶². Йдеться про низку невеличких могильників, перекритих спільним насипом, інколи з впускними похованнями у цей насип. Основні поховання демонструють різнобарв'я з погляду і влаштування могил, і пози небіжчиків. Однак, справедливо констатуючи «існування своєрідного і синкретичного у своїй основі явища, котре визначає специфіку енеолітичних підкурганних пам'яток Правобережжя на заключному етапі їхнього розвитку»⁶³, дослідники у визначенні складових цього синкретичного явища, названого дніпровсько-бузькою групою, орієнтуються на три культури: постмаріупольську, нижньомихайлівську та пізньотрипільську.

Такий підхід, безумовно, є логічним, однак із поля зору дослідників випав повністю середній шар Михайлівки. У цьому, певно, відбилася традиція пов'язувати цей шар з ямною культурою, а відтак, відносити до доби бронзи. Та з якою б культурою не пов'язувати це поселення, воно все одно є синхронним зазначеній групі поховань, котрі «культурно й хронологічно не диференціюються і котрі є синхронними найпізнішим фазам Трипілья»⁶⁴. Адже з часу дослідження Михайлівського поселення, і це ніхто не піддавав сумніву, середній шар синхронізується з Трипільям С2.

Огляд літератури показує, що впродовж ХХ ст. археологією пройдено складний шлях з вияву, систематики й культурно-хронологічній атрибуції пам'яток енеоліту степової смуги. Значні зрушення пов'язані з другою половиною століття, коли почалося активне накопичення джерел, а відтак і осмислення їх. Важливими віхами у цьому процесі було дослідження Михайлівки у Нижній Наддніпрянщині, а також Репіна у Нижньому Подонні, а з кінця 60-х років — грандіозні розкопки курганів у зоні новобудов. Осмислення цього матеріалу спочатку здійснювалося у межах значних просторових і часових явищ, яким мислилася ямна культура (В. М. Даниленко, М. Я. Мерперт, М. Гімбутас), а потім і середньостогівська (Д. Я. Телегін). Паралельно з цим та пізніше йшов і процес диференціації цих явищ, що вилився у виділення нижньомихайлівського (О. Г. Шапошникова, Д. Я. Телегін) та новоданилівського (Д. Я. Телегін) типів пам'яток, що згодом набули статусу культур (А. Л. Нечитайло, Ю. Я. Рассамакін), а також постмаріупольської культури (І. Ф. Ковальова), котру Ю. Я. Рассамакін і Н. С. Котова пропонують називати квітянською, пам'яток животилівської групи (І. Ф. Ковальова) та животилівсько-вовчанського типу (Ю. Я. Рассамакін), а також репінської (А. Т. Синюк) і дереївської культур (Н. С. Котова, Ю. Я. Рассамакін). Виділення цих явищ наочно засвідчує величезний набуток сучасної археології, хоча не всі їх визнано і навіть стосовно визнаних ведуться дебати щодо території поширення та часу побутування, походження тощо.

Проте відкритим лишається питання, чим завершилася доба енеоліту у степовій смузі, яке місце посідають у ній пам'ятки репінської культури та які її хро-

нологічні й територіальні межі. Введення у науковий обіг матеріалів поселення біля хут. Репін та локалізація поховань з репінським посудом на Лівобережжі Дніпра гостро ставить проблему про співвідношення цих пам'яток і тих, які репрезентують середній шар Михайлівки та її аналоги серед поселень та поховань. Постає питання — складають вони єдине культурне явище чи різні. А це, у свою чергу, має значення для осмислення генези ямної культури та виділення її ранніх пам'яток.

Синхронізація багатьох культурних явищ степової та півдня лісостепової смуг з Трипіллям С2, як то другого етапу нижньомихайлівської культури, квітянської, дереївської, репінської, животилівського і животилівсько-вовчанського типу пам'яток та тих, котрі співвідносять із середнім шаром Михайлівки, створює певну напругу і в хронологічному упорядкуванні джерел, оскільки території поширення цих пам'яток значною мірою перетинаються. Реперними пам'ятками у розв'язанні цих проблем виступають, насамперед, поселення, зокрема середній шар Михайлівки, необхідність звернення до якого посилюється й розбіжностями в його культурній ідентифікації. Постає питання, чи входить ця пам'ятка до кола репінських пам'яток, ранньоямних чи складає своєрідне явище.

¹ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962. — 247 с.

² Шапошникова О. Г. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки // Археологія Української РСР. — В 3 т. — К., 1971. — Т.1. — С. 250—258.

³ Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — Вып. 4. — С. 3—17; див. також: Щепинский А. А. Энеолит Крыма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1975. — 24 с.

⁴ Телегін Д. Я. Основні періоди історичного розвитку населення території України у 5 — першій половині 4 тис. до н. е. // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 15—24.

⁵ Rassamakin Y. Y. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of cultural and economic development 4500—2300 BC // Late prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe. — Cambridge, 1999. — P. 59—182.

⁶ Телегін Д. Я. Вказ. праця. — С. 15.

⁷ Мовша Т. Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — ранньобронзового віку // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 36—62.

⁸ Rassamakin Y. Y. Op. cit. — P. 91.

⁹ Rassamakin Y. Y. The main directions of the development of early pastoral societies of the Northern Pontic Zone: 4500—2450 BC (preyamnaya cultures and Yamnaya culture) // BPS. — 1994. — Vol.2. — P. 44.

¹⁰ Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — Киев, 1987. — С. 12.

¹¹ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Вказ. праця. — С. 15.

¹² Лагодовская Е. Ф. Михайловское поселение и его значение // КСИА. — 1955. — Вып. 4. — С. 121.

¹³ Шапошникова О. Г. Поселения древнеямной культуры в Нижнем Поднепровье // ЗОАО. — 1960. — 1. — С. 15—27.

¹⁴ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Вказ. праця. — С. 185.

¹⁵ Там само. — С. 186.

¹⁶ Там само. — С. 186, 187.

¹⁷ Шапошникова О. Г. Пам'ятки рогачицького типу в Подніпров'ї // Матер. XIII конф. Інституту археології АН УРСР. — К., 1972. — С. 113—115.

¹⁸ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 79, 166, прим. 228.

¹⁹ Там же. — С. 30.

²⁰ Там же. — С. 77.

²¹ Там же. — С. 79.

- ²² Там же.— С. 86.
- ²³ Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III—II тыс. до н. э.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— М., 1968.— 85 с.
- ²⁴ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья.— М., 1974.— С. 148.
- ²⁵ Мерперт Н. Я. Из истории древнеямных племен // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки.— М., 1977.— С. 69, 70.
- ²⁶ Там же.— С. 70, 71.
- ²⁷ Там же.— С. 71—74.
- ²⁸ Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения...— С. 63—64, 80.
- ²⁹ Телегин Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді.— К., 1973.— 168 с.
- ³⁰ Кияшко В. Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита и ранней бронзы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1974.— 20 с.
- ³¹ Синицын И. В. Памятники ямной культуры Нижнего Поволжья и их связь с Поднепрорьем // КСИА.— 1957.— Вып. 7.— С. 32—36.
- ³² Марина З. П. Кургани ямного часу біля с. Соколовс на Дніпропетровщині // Археологія.— 1986.— Вып. 53.— С. 48—55.
- ³³ Синюк А. Т. Репинская культура эпохи энеолита—бронзы в бассейне Дона // СА.— 1981.— № 4.— С. 8—20.
- ³⁴ Там же.— С. 10.
- ³⁵ Там же.— С. 17, 18.
- ³⁶ Гей А. Н. Самсоновское поселение // Древности Дона.— М., 1983.— С. 7—35.
- ³⁷ Кияшко В. Я. Между бронзой и камнем.— Азов, 1994.— 131 с.
- ³⁸ Аганов С. А., Васильев И. Б., Пестрикова В. И. Хвалынский могильник и его место в энеолите Восточной Европы // Археология Восточноевропейской лесостепи.— Воронеж, 1979.— С. 39—45.
- ³⁹ Васильев И. Б. Энеолит лесостепного Поволжья // Энеолит Восточной Европы.— Куйбышев, 1980.— С. 27—52.
- ⁴⁰ Там же.— С. 50, 51.
- ⁴¹ Ковалева И. Ф., Марина З. П. Раннеямные погребения «репинского» типа в курганах степного левобережья Днепра // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения.— Днепропетровск, 1976.— С. 32—43.
- ⁴² Шапошникова О. Г. Памятники нижнемихайловского типа // Археология Украинской ССР.— В 3 т.— К., 1985.— Т. 1.— С. 324—331.
- ⁴³ Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— Киев, 1987.— С. 10.
- ⁴⁴ Марина З. П. Культурно-хронологическое положение ямных памятников Днепровского левобережного предстепья в системе культур энеолита — раннего бронзового века Евразии // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация.— Самара, 2001.— С. 101—103.; див. також: Константи́нська Л. Ф. Ранньоямні поховання північно-східного Подоння // Археологія.— 1984.— Вып. 45.— С. 61—68.
- ⁴⁵ Марина З. П. Культурно-хронологическое положение погребений Орельско-Самарского междуречья в системе древнеямных памятников // Курганные древности Степного Поднепрорья.— Днепропетровск, 1979.— С. 85.
- ⁴⁶ Николова А. В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: Дис. ... канд. ист. наук.— К., 1992.— С. 140.
- ⁴⁷ Rassamakin Y. Y. The main directions of the development...— P. 45, 46.
- ⁴⁸ Телегин Д. Я. Памятники новоданиловского типа // Археология Украинской ССР.— В 3 т.— К., 1985.— Т. 1.— С. 311—320.
- ⁴⁹ Там же.— С. 317, 318.
- ⁵⁰ Нечитайло А. Л. Предпосылки формирования культурно-исторической общности в степях Юго-Восточной Европы // Проблеми археології Подніпров'я.— Дніпропетровськ, 2000.— С. 52, 53.

⁵¹ *Рассамакин Ю. Я.* Світ скотарів // Давня історія України.— В 3 т.— К., 1997.— Т. 1.— С. 273—301.

⁵² *Котова Н. С.* Мариупольская культурно-историческая область.— Луцк, 1994.— С. 75—83.

⁵³ *Крилова Л. П.* Археологічні розкопки на Криворіжжі в 1964—1965 р. // Наш край.— Днепропетровск, 1971.— 159 с.

⁵⁴ *Телегін Д. Я.* Культурна належність и датування випростаних енеолітичних поховань степового Подніпров'я // Археологія.— 1987.— Вип. 60.— С. 24—26.

⁵⁵ *Рассамакин Ю. Я.* Світ скотарів...— С. 285—287.

⁵⁶ *Мовша Т. Г.* Зв'язки Трипілля-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами // ЗНТШ.— Львів, 1998.— Т. ССХХУ (Праці Археологічної комісії).— С. 120.

⁵⁷ *Там само.*— С. 118—120.

⁵⁸ *Санжаров С. Н., Бритюк А. А., Котова Н. С., Черных Е. А.* Поселения неолита—бронзы Северского Донца.— Луганск, 2000.— С. 89.

⁵⁹ *Рассамакин Ю. Я.* Світ скотарів...— С. 289—292.

⁶⁰ *Ковалева И. Ф.* «Вытянутые» погребения из раскопок В. А. Городцовым курганов Донетчины в контексте постмариупольской культуры // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Материалы междунар. конф. «К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы».— Самара, 2001.— С. 20—24.

⁶¹ *Rassamakin Y. Y.* The Eneolithic of the Black Sea Steppe...— P. 92—97.

⁶² *Николова А. В., Рассамкин Ю. Я.* О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра // СА.— 1985.— № 3.— С. 38.

⁶³ *Там же.*— С. 53, 54.

⁶⁴ *Там же.*— С. 53.

Одержано 07.09.2001

Л. А. Спицына

ПРОБЛЕМА СИСТЕМАТИКИ ПАМЯТНИКОВ ПОЗДНЕГО ЭНЕОЛИТА — РАННЕЙ БРОНЗЫ

Синхронизация многих культурных явлений степной и юга лесостепной полосы с Трипольем C2 создает некоторое напряжение в хронологических построениях, поскольку территории распространения этих памятников в значительной мере пересекаются. Реперными памятниками в решении этих проблем являются, в первую очередь, поселения, в частности средний слой Михайловки, необходимость обращения к которому усиливается и разногласиями в его культурной идентификации.

L. A. Spitsyna

PROBLEM SYSTEMATIZATION OF THE PAST ENEOLITHIC — EARLY BRONZE MONUMENTS

The synchronization of many cultural phenomena steppe and south forrest-steppe with Trypillya C2 frames some strain in chronological constructions, as those area diffusion of these monuments are appreciably crossed. Basic monuments in the decision of these problems are, first of all, settlements, in particular, Mykhaylivka Middle Layer, the necessity of the reference to which strengthens also by dissents in its cultural definition.